

8. Az erkölcsfilozófia kifejlődése.

Az újkorban a tudomány s általában az emberi lélek felszabadult a teológia gyámsága alól. Az erkölcsi életet is önálló jelenségnek tekintették; azonban eleinte szinte kizárólag az egyéni önfentartásból igyekeztek az erkölcsiséget magyarázni. A XVIII. században az angoloknál kifejlődött az az irány, amely az erkölcs igazi lényegére, a társadalmi szempontokra is nagyobb súlyt helyez. Ennek az irányzatnak kiváló képviselője volt *Antony Ashley Cooper, Shaftesbury grófja* (1671—1713), aki a naturalismusnak és estiticismusnak érdekes összeolvadását adja az erkölcsstanában. Shaftesbury a görög irodalom emlőin táplálkozott; a görög ember ideája összeolvadt nála a XVII. század keresztény gondolatával és a galant'homme eszméjével. Az ember nem a jutalomért cselekszik, hanem azért, mert a szív jóságából csak jó cselekvés származik. Ami jó, az egyúttal szép is. Az erkölcsstan tehát a szépet magát is adja, az erkölcsi élet megszépíti az életet. Shaftesbury az emberben háromféle ösztönös érzelmcsoportot lát: 1. A természetelleneseket, melyek sem a magunk, sem a mások javát nem szolgálják; 2. a természeteseket, melyek a társas élet tényezői; 3. az önző hajlamokat. Az erkölcsi értékítélet ezek fölébe emelkedik s az önző érzelmeket elnyomva, az önzetleneket juttatja diadalra. Az önzetlen érzelmekek tetszésben nyernek kifejezést; az altruista eszmék a lélek összhangzó nyugalalmát, boldogságát biztosítják. A másoknak okozott öröm, boldogság a cselekvőben, a jóltevőben is örömet és boldogságot okoz. Shaftesbury vidám derűlátásában bízik az ember és a világ jóságában. Istenben nem a szigorú, igazságos bírót látja, hanem a jóságnak és szeretetnek atyját. A világ a jóság harmóniája; ezt azonban az ész nem tudja felfogni; csak az érzelem melegsége, jósága és a rokonszenv érzése hatolhat bele ebbe a szépségbe. A világban egy főnséges harmónia van. Ezt a harmóniát kell felfogjuk és életünk ideáljává tegyük. Az erkölcsi cél tehát olyan személyiség kialakulása, aki embertársaival a barátság és szeretet kapcsolata által oly egységbe tud olvadni, mint a természet jelenségei, törvényei beleolvadnak a világ egységébe. Ez a költői mély felfogással teljes erkölcsstan a XVIII. században sokakat lelkesített, köztük Herdert és Goethet, a két nagy német költőt.

Francis Hutcheson (1694—1747) azokat a cselekedeteket tartotta a legértékesebbeknek, amelyekből legtöbb embernek legnagyobb boldogsága származik.

A francia felvilágosodás szintén nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az erkölcsöt a vallástól megkülönböztessük. Itt azonban sok olyan jelenséggel találkozunk, mely nem használt semmit az erkölcstannak, mint a *Holbach* báró, (1723—1789) a materializmus atyja, aki tagadta az Isten létét és az ember magasabb hivatását; *Helvetius* (1715—1771), aki nem lát egyebet az emberi életben, csak önzést. Szerinte az egyéni önzés a társadalomnak is javára válik.

A francia felvilágosodás legértékesebb alakja *Jean-Jacques Rousseau* (1712—1778), aki az emberi természetet eredetileg jónak tartja s a természethez való visszatérésben találja meg a boldogságot. A városi kultúra hamis színt és jelentőséget adott az embernek; megrontotta az embert. Az embernek ismét föl kell találnia magát, hogy valóban önmaga lehessen. A nevelés segíti rá az embert az önmagára találásra. A kultúrát nem veti el, amint sokan gondolják, hanem megnemesíteni igyekszik, hogy az emberi boldogságnak valóban az elősegítője és ne a megölője legyen.

9. Kant etikája.

Abban a zűrzavarban, melyet a felvilágosodás és más irányzatok hoztak létre, *Kant Immanuel* (1720—1804) teremtett rendet. Amily határozott utat vágott a gondolkozásban, a tudományban általában, éppen oly mély komolysággal alkotta meg az erkölcstanát is. Tulajdonképpen nem újat alkotott, hanem az erkölcstannak formuláját teremtette meg. Elfogadta az angol moralistáknak azt az elvét, hogy az erkölcsiség nem az ész okoskodásából, hanem belső megérzésből táplálkozik. Azonban azzal is tisztába jött, hogy az erkölcsiség kérdését nem lehet a homályos ösztönökre, sejtelmekre, érzelmekre bízni, az értelemnek is határozott szerepe van. Nem lett mégis egyoldalú intellektualista. Elfogadta azt az elvet, hogy az erkölcsiség nem okoskodásból, hanem közvetlen *megérzésből* táplálkozik, de a megérzés mögött az észnek egy sajátos erkölcsi fajtáját állította fel.

Az érzelem, az ösztön és hajlam rendszerint a cselekvés indoka; ezek azonban nem lehetnek az ethika alapelvei, mert nagyon egyéni, sajátos jelenségek, nem lehet belőlük általános szabályt alkotni. Csak az ész törvényéből lehet az általános ethikai elvet megismerni.

A lelkiismeret vizsgálatából Kant azt a következtetést

vonta le, hogy minden valóságos és lehető dolgok között csak egy lehet feltétlenül jó: a *jóakarát*. A jóakarát valami olyat fejez ki, ami még nincsen meg, hanem, aminek meg kell lennie. Az ilyen *kellő* dolgokat Kant *imperativusoknak* nevezte. Kétféle imperativust különböztetett meg: *feltételes* és *feltétlen* imperativust. Ha a cselekedet rugója élvezet, haszon, fájdalom, a büntetéstől való félelem: az imperativus feltételes. A cselekvés nem magáért a tett benső méltóságáért jött létre, hanem valami más indokból, az élvezet vagy a haszon birtokáért, a fájdalom vagy a büntetés elkerüléséért. Mikor a cselekvés indoka nem önmagában, hanem valami másban van: heteronom erkölcsstanról van szó. (Heteronom = egyenlőtlen értékű).

Mikor az erkölcsi tett, vagy magatartás a törvény *megtartása* miatt jön létre, ezt az állapotot *legalitásnak* nevezi. Amikor pedig a maga *méltóságát* tekinti csupán, nem gondol sem élvezetre, fájdalomra, haszonra vagy kárra: *moralitásnak* nevezi. Ilyen esetben a az *imperativus föltétlen*, vagyis *kategórikus*. Az akarát a maga lényegét adja, nem adhat mást, mert csak így lehet erkölcsi akarát.

A kategórikus imperativus csak a *jóakaratóból* származhatik. Jóakarát nélkül, sőt sokszor annak ellenére is jöhet létre jó. Mefisztófelesz azt mondja önmagáról, hogy ő olyan szellem, amely mindig rosszat akar és mégis jót idéz elő. A véletlenül előállott jó eredmény nem erkölcsös, mint ahogy a sikertelenség, amely nem jót-akaró alany hibájából következett be, nem erkölcstelen. A jó akarát alapja a nemes és tiszta érzület, mint ahogy Jézus minden filozófiai megalapozás nélkül állította. Az az állapot, amely ily módon keletkezik, az *erkölcsi autonomia*.

Kant a kategórikus imperativus elvét a következőkben öntötte formába: „Cselekedjél úgy, hogy akarátod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényalkotás elvéül szolgálhasson.” Vagy másképpen: „Ne mint egyén cselekedjél egyéni érdekből, hanem cselekedjél egyén fölötti módon: cselekedj úgy, mintha a nagy mindenség volna a te éned; cselekedj úgy, ahogyan cselekednék helyedben az, aki, mint a világ erkölcsi törvényhozója áll lelked előtt.”

Kant szerint az embernek törvényhozónak és egyúttal alattvalónak is kell lennie; az ily ember *személyiség*. Ebben az esetben az erkölcsstannak a szabadság nélkülözhetetlen feltétele. A *személyiség*, az erkölcsi ember sohasem lehet eszköz, csak cél és másokat sem tekinthet eszköznek. Ebben az esetben a kategórikus imperativus így fogalmazható: „Cselekedjél úgy,

hogy tartsd tiszteletben az erkölcsi személyiséget önmagadban is, meg másokban is s legyen az akaratod célja és sohasem eszköze."

Kant az erkölcsiséget magából az emberi életből vezeti le. Csakis így van az erkölcsiségnek értéke és valósága. Az erkölcsi törvény Kantot a valóság ősforrásához: Istenhez vezeti. Azt mondja: „Két dolog tölti el lelkemet mindig új és növekvő csodálattal és tisztelettel, minél gyakrabban és tartósabban gondolkodom fölöttük: a csillogó ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem." Míg a teológia a vallás gyümölcsének tekintette az erkölcsöt, Kant az erkölcsiségből emelkedik a valláshoz, Istenhez.

Kant a kötelességet olyan mérhetetlen feladatnak tekintette, hogy annak teljesítése olyan követelményektől (postulatum) függ, amely önmagán túl mutat. Ezek a követelmények: szabadság, halhatatlanság és Isten.

Szabadság nélkül nincsen értelme az erkölcsiségnek, annál kevésbé az autonomiának. A halhatatlanság hite nélkül a jónak, az erkölcsi törvénynek teljes megvalósulása lehetetlen. Erkölcsi személyiségünk fönmaradásának feltétele a lélek halhatatlansága. Isten nélkül a szabadság és halhatatlanság gondolata csak hiú ábrándozás. Istenben valósul meg a jónak jutalma: a boldogság, az erényes élet végső igazolása. Valójában Isten emeli föl az embert a természeti állapotból az erkölcsiség értelmi világába.

Kant rendszerében az erkölcsstan erre a kérdésre felel: Mit kell tennem? A vallás pedig: Mit remélhetek? Az erkölcs a valláshoz vezet anélkül, hogy önálló valóságát kétségbe vonná.

10. A vallás és erkölcs viszonya.

A mindennapi életben a vallást és az erkölcsöt rendesen egynek veszik, minthogy a vallás és erkölcs kérdései csaknem ugyanazok. A tekintély elv alapján álló, dogmatikus egyházak úgy fogják fel a kérdést, hogy a vallás és az erkölcs viszonya az ok és az okozat viszonya. Szerintük a vallásnak az erkölcs következménye, terménye; a vallás a fa, az erkölcsiség a gyümölcse. Augustinus szerint a pogányoknak a jó cselekedetei is csak ragyogó bűnök. Eszerint tehát a keresztény valláson kívül nincs jócselekedet, nincsen erkölcsiség.

A másik irány ezzel szemben azt mondja, hogy a vallás és erkölcs két különálló jelensége az emberi léleknek. A filozó-

fiai erkölcsstan arra az álláspontra jutott, hogy a vallás és erkölcs mindketten önálló jelenségek, önálló eredettel és hivatással rendelkeznek. Az erkölcsstani bölcselek nagy erőfeszítést tettek azért, hogy az erkölcsstan önállóságát kivívják. A vallástól függő erkölcsstant heteronom, az önálló eredettel és léttel bíró erkölcsstant autonom erkölcsstannak nevezik.

Van olyan irányzat is, amely a vallást nem akarja elismerni (materialismus, Haeckel, monismus) valóságának; úgy tekinti a vallást, mint illuziót, mint csalódást, vagy csalást. Ez az irányzat is állít fel erkölcsstant, a vallás nélkül, sőt a vallás ellenére, de ez komolyan számításba nem jöhet, mert a kiindulása hamis. Ez is az erkölcs autonomiája mellett van, de hamis alapja miatt a kérdést nem tisztázza, hanem még jobban összezavarja.

Az autonom erkölcsstan hívei sem tagadják, hogy a vallás és erkölcs között mégis kapcsolat van. Hiszen mind a kettő a vallás és erkölcs is az emberért, az ember életcélja eléréseért, tökéletesbüléséért, az emberiség haladásáért van. A kérdés tisztázódik, ha röviden meghatározzuk, hogy mi a vallás és erkölcs, s ha egy rövid történeti visszapillantást teszünk. A vallás az embernek Istennel való viszonyát, az erkölcs az embernek embertársaihoz való viszonyát határozza meg. Hogy az emberiség életében melyik jelentkezett előbb: az erkölcs-e, vagy a vallás, az nem fontos ebből a szempontból. Némelyek az erkölcsöt, mások a vallást tartják elsősülöttnek. Mi azt hisszük, hogy az erkölcs előbb született meg, mint a vallás, mert az emberi élet csak akkor indulhatott el a földön, mikor az ember önmagával és embertársaival szemben bizonyos szabályokat ismert fel. Ezután csakhamar a vallás is jelenkezett. Ez már a természetfölötti erők, hatalmas személyek alakjában jelent meg. Az ember valamitől félt, valamitől segítséget várt, valamiben reménykedett. Reménysége, félelme tárgya az áldozat és imádat kötelességét oltotta szívébe. Amikor az emberiség egy kisebb csoportja az Istenegység magasztos álláspontjára jutott, a fejlett vallással meglehetősen fejlett erkölcsi szabályok, törvények jöttek létre. A Mózes tízparancsolata ezt mutatja. Ebben az időben a vallás azonban teljesen magába foglalta, mintegy elnyerte az erkölcsi elveket. A vallás és az erkölcs is isteni parancsként jelenik meg. Azonban abban az időben és azután is még sokáig a vallás, a vallás tudományos rendszere: a teológia nemcsak az erkölcsi elveket foglalta magába, hanem mindent, ami az emberi művelődésre, kultúrára vonat-

kozott. A tudományoknak szétágazódása csak későbbi idők eredménye. Amikor a különféle tudományok fölszabadultak a teológia gyámsága alól, az erkölcsnek külön, önálló eredete és hívatása is szóba került.

A vallás történetében tisztán meg lehet állapítani az erkölcsi és vallási vonásokat. A tízparancsolatban az 1—4. Isten imádására, az 5—10. embertársainkkal való viszonyunkra vonatkozik. Jézus legfőbb parancsolatában: „Szeressed az Istent teljes szivedből, teljes lelkedből, és minden erődből és szeressed felebarátodat, mint önmagadat” szintén megtaláljuk a vallási és erkölcsi elem között a finom válaszfalat.

Mi tehát a különbség a kettő között? Azonkívül, amint már fönnebb említettük, hogy a vallás Istennel való viszonyunkat, az erkölcs önmagunk és embertársaink iránt való kötelességeinket írja elő, az, hogy az erkölcsstanban csak várakozás és remény az, ami a vallásban valóság (Paulsen). Vagyis az erkölcsös ember nem gondol a cselekedeténél a jutalomra. Midőn a gazda elveti a jól előkészített magot a lelkiismeretesen megművelt földbe, az aratásra való gondolat nélkül; ha azt mondja: „a vetés becsület akkor is, ha aratást nem várunk” (Szabó Dezső), tisztán az erkölcs alapján áll. Ha azonban az eredményre is gondol és az Isten segítségétől várja és Isten áldásában komolyan hiszen, akkor a vallási elem is előtérbe lép. A vallás és erkölcs tehát az ember életében együttesen jelenik meg.

Van olyan felfogás is, amely csak az erkölcsöt, a vallás nélküli erkölcsöt tartja az emberi méltósághoz illőnek. Ez a felfogás lehet emelkedett, de nagyon vígasztalan. Méltó a munkás a maga jutalmára. A vallás nélkül az élet nagyon sívár volna. Kant Immanuel is az erkölcsből magára a vallásra következtet.

A vallás és vallásos élet rendkívül nagy hatással van az ember egyéni és társadalmi életére és magára a társadalomra is. A vallás az élet minden felvetődő kérdésére feleletet ad s magát az embert magasabbra lendíti.

A vallás és az erkölcs a *személyiségnek* feltétlen alkotó része. Ezért a kettő együtt kapcsolatban van. Magasabb, tisztultabb vallásosság magasabb erkölcsiséggel kapcsolódik, babonás, primitív vallásosság pedig kevésbé fejlett erkölcsiséggel.

Összhangzó, harmonikus életet csak a tiszta vallásosság és nemes erkölcsiségnek találkozása létesít. Az életben elérhető legmagasabb célokra is csak az egybehangzó vallás és

erkölcs vezethet, mert az ember lelkében a vallás és erkölcs a létért való küzdelemnek egyik leghatalmasabb eszköze (Leuba).

11. Az unitárius vallás és az erkölcs.

Az erkölcs csak az öntudatos és szabad elhatározásból származó cselekedetekre vonatkozik. Amint az unitárius káté mondja: az oly cselekedetnek, amely kényszerítésből jön, nincsen semmi erkölcsi fogantatja. Csak az embernek és pedig a rendes, egészséges és szabad elhatározással bíró embernek van erkölcsisége.

Ha most ezekkel a föltételekkel összehasonlítjuk a keresztény felekezetek hittételeit, több nehézséggel találkozunk, sőt ellentmondással is. Az a tan, amely azt mondja, hogy üdvösség csak az egyházban van és csak egyedül egy üdvözítő egyház van és az ember csak akkor üdvözü, hogyha az egyház kegyelmi eszközeiben részesül, megfosztja az embert szellemi és erkölcsi szabadságától. E szerint hiába tesz bármennyi jót valaki, ha véletlenül nem részesül az egyház áldásában, a jó még sem jó. A dogmatikus vallás csak parancsot ad, feltételeket szab, azoknak a feltételeknek és parancsoknak föltétlen engedelmeskedni kell. A szabad mérlegelés lehetősége hiányzik.

Az eredendő bűn tana szintén ellentmondást tartalmaz az erkölcsiség lényegével. Az ember a bűnhöz is a saját tudtán kívül, mintegy hagyatékképen jutott, a megigazulás is a Krisztus érdeméért, ingyen kegyelemből történik.

Zavaró az emberre nézve a szentháromság tantétele is, mert belső ellentmondást rejt magában.

Az unitárius vallás ment mindezekről a zavaró tantételektől. Az unitárius vallás az, ami a Jézus vallása: az Isten teljes egysége személyében és lényegében. Az Isten atya volta. Az embernek a jóra való képessége; az erkölcsi szabadság és erkölcsi felelőség érzete. A lélek halhatatlansága. Isten- és emberszeretet. Ezekkel a tanításokkal az erkölcsstan nem jön ellentétbe, hanem a legteljesebb összhangban van. Nincs semmi zavaró körülmény, amit kimagyarázásokkal kellene az emberrel megértetni.

Az unitárius vallás alapja az a mélységes élmény, hogy Isten Atyánk és mindig mi velünk van. Ebből a legmagasabb, legmélységesebb és legboldogítóbb vallásosság származik. A másik hasonló ehhez: szeresd felebarátodat, szintén a legtisztább erkölcsiségnek a forrása, mert a szeretetből csak jó fakadhat.

Az unitárius vallás-erkölcsi felfogásánál a cselekvés mértéke nem valami külső tan, parancs, vagy intézmény, hanem a cselekvés minősége. Magában a jótetben van a cselekvés értéke és méltósága. A cselekvés indító oka nem büntetéstől való félelem, nem a jutalom reménye, nem külső parancs, hanem a lélek természetes hajlandósága, igazi lényege, a szeretet termékenyítő ereje. Egyszerű, de fenkölt vallásosság egyesül tiszta nemes cselekvéssel és életfolytatással.

12. Az erkölcsstan és a mindennapi élet.

Az erkölcsi ítéletek, törvények, felfogások szoros kapcsolatban vannak a mindennapi élettel. Valamely társadalmi közületnek a színvonalát az a tény határozza meg, hogy az erkölcsi elvek mily mértékben érvényesülnek benne. Midőn egy társadalmi szervezetben magas erkölcsi elvek vannak tulsúlyban, akkor a közszellem jó. Vannak időszakok, különösen háborús korszakban, midőn az erkölcsi elvekre nem sokat adnak. Ilyenkor a közszellem meg van romolva.

Az erkölcsi alapelveknek, törvényeknek nagy általánosságban az a sajátosságuk, hogy minden időben és a világ bármely táján érvényesek. Pl. a vitézség, bátorság, hűség, tisztességes családi élet minden időben és mindenhol az erények közé tartozik. Ez azonban nem azt jelenti, hogy mindenütt ugyanaz az erkölcsstan van érvényben. Az erkölcsi szabályok és törvények is műveltség, kor, idő, világ- és országrészek szerint, sőt gyakran az uralkodó hatalom befolyása következtében bizonyos kérdésekben módosulást szenvednek; sőt ugyanazon országban is különböző társadalmi osztályok között más és más szempontok az irányadók. Pl. sok tekintetben lényeges különbség van a papok, katonák, bankárok, kereskedők és orvosok megítélése, erkölcsi felfogása és magatartása között. A legfőbb erkölcsi ideálnak azonban mindenkor ugyanannak kell maradnia. Legfönnebb az egyik, a foglalkozás természeténél fogva bizonyos szempontokat jobban kidomborít, mint a másik. Pl. az erkölcsstan nem enged meg semmiféle csalást. Amikor pl. a kereskedelmi életben a tisztesség és megbízhatóság gyöngelábon áll, akkor a társadalmi életben visszafejlődés van, nincs meg az a magával ragadó közszellem, amely lehetlenné teszi a kilengéseket. Az a természetes és erkölcsös állapot, midőn az iparban és kereskedelemben a becsület és tisztesség „fizeti ki

magát". Így kell lennie a köz- és a magánéletnek minden vonatkozásban. Az egyes foglalkozási ágakat ne a szakmájukban ismert fogások irányítsák a munka sikere érdekében, hanem a becsület, tisztesség, őszinteség és igazi szolgálatkészség. Embertársainkat sohasem szabad eszköznek tekinteni.

A mindennapi élet és az erkölcsstan szabályai között nagy különbség van. Kevés ember van, aki az erkölcsi ideálnak mindenkor meg tudna felelni. Éppen az emberi gyarlóság általánossága miatt van szükség az erkölcsstanra, hogy vezesse az emberiséget a jó követésére, az erények gyakorlására, a gyarlóság és bűn legyőzésére. Van valami H. G. Wells mondásában: „azért van szükség erkölcsiségre, mert lényegében erkölcstelenek vagyunk”.

13. Az erkölcsstan viszonya más tudományokhoz. Lényeges tartalma.

Az erkölcsstan önálló tudomány. Azonban a tudományok nem állanak egymástól teljesen elszigetelten. Egymás között sok kapcsolat van. Néha úgy fogják fel az erkölcsstant, mint a filozófia egy részét. Ezt már a régiek gyakorlati filozófiának nevezték. A teológia-tudománynak is egyik tekintélyes részét alkotja az erkölcsstan. A teológiában azonban a hittételekhez igazodik, amikor rendszerint elveszíti önállóságát, míg mint filozófiai tudomány önálló. Kapcsolódhatik jogi-, társadalomtudományi- és lélektani elemekkel is. Ezek azonban az erkölcsstannak csak járulékos elemei, az erkölcsstan felépítéséhez nem feltétlenül szükséges elemek. Az erkölcsstannak van olyan alap- és lényeges eleme, amely nem hiányozhatik belőle: ez az erénytan, vagy a kötelességekről való tan. Ez tehát az erkölcsstannak nélkülözhetetlen alkatrésze.

A tudományok között meg van az összefüggés és szétágazás. A tárgy gyakran ugyanaz a különböző tudományokban, de a felfogásban, célban és értékelésben eltérések vannak. Nevezetesen a logika az igazság szempontjából vizsgálja a helyes gondolkozás törvényeit; értékjelzője az igaz. A művészet a szépet állítja a szemlélő elé, értékjelzője a szép, célja a gyönyörködtetés. Az erkölcsstan pedig az emberi öntudatos cselekedeteket vizsgálja; értékjelzője a jó, célja az egyes embernek és a társadalomnak haladása, tökélesbülése. A vallás azokkal a tündöklő gyémántsálakkal foglalkozik, melyek visszavezetik az embert

a mindenség örök ölébe (Hegel), összekötik a világ alkotójával: Istennel. A vallásban az értékjelző a szentséges. A vallás célja az embernek a tökéletesség felé való haladása, boldogság keresése és az élet nagy céljainak kutatása, az embernek önmaga fölé emelkedése.

A különböző tudományok egymásnak nem mondanak ellent, egymást célkitűzéseiben nem gátolják, hanem elősegítik, mert végeredményben minden tudomány az emberért van.

Az erkölcsstan az egyéni és a társadalmi életet érdeklő minden szellemi alkotásban benne van; az erkölcsi elvek a só szerepét töltik be; miként az ételnek só nélkül nincs íze, a szellemi jelenségek és alkotások is csak akkor valódi értékek, ha az élet sava: a tiszta erkölcs nem hiányzik belőle.

14. A törvény és az erkölcs.

A törvény szónak a mindennapi életben különféle jelentése van. Beszélünk isteni törvényről, természeti törvényről, állami, polgári, egyházi és testületek, társadalmi alakulatok törvényeiről, szabályzatairól stb.

Isteni törvénynek nevezzük Istennek az Ószövetségben kifejezett, kijelentett akaratát. Ennek legismertebb formája a tíz parancsolat. Ezt a törvényt tovább fejlesztették a próféták és Jézus ebből a törvényből alkotta meg a legtökéletesebb vallást, mely szerint Isten akaratának nem külső kényszerből, a büntetéstől való rettegetéstől kell engedelmeskedni, hanem a lélek önkéntes odaadásából, abból a benső tudatból, hogy ez a legfőbb jó, a legnagyobb boldogság az emberiség és az egyes ember számára. A Mózes álláspontja szerint a vallási és erkölcsi törvény Isten törvénye és akarata. A Jézus álláspontja szerint Isten akarata a mi legnagyobb örömünk, boldogságunk és megszentelődésünk. Örömmel és boldogsággal fogadjuk lelkünkbe Isten akaratát, mert az nem idegen mitőlünk, hanem egyenesen élet-elemünk. Ebben az esetben a törvény szó elhalványul, fölöslegessé válik, mert már több van az ember lelkében, mint amit a törvény szó kifejez.

A természeti törvény elnevezésen értjük a természet-tudomány által fölállított törvényeket, mint pl. a nehézkedés törvénye, Archimedes elve stb. Ezek az erkölcsstan szempontjából közömbösek; a józan okosság alapján tudomásul kell venni, mint tényeket.

Az állami, egyházi, testületi s más polgári törvények az erkölccsel már szoros összefüggésben vannak. Az ily törvények az állam, az egyház, a testület, vagy valamely közület jóllétét, biztonságát, fönnmaradását szolgálják vagy biztosítják. Történelmi fejlődésnek, gyakorlati tapasztalatoknak az eredményei. A jó erkölcsökkel nem jöhetnek ellentétbe, összeütközésbe. De kevesebbet tartalmaznak, mint az erkölcs. Az erkölcsiség mindig többet kíván, mint a törvény. Az erkölcs a teljes jóakaratot, a teljes odaadást, az ügy iránt való önzetlen lelkesedést kívánja. A törvény csak a rendelkezéseknek elintézését, végrehajtását követeli, ami, ha nem teljesül, megtorlást helyez kilátásba. Pl. egy tisztviselő elvégzi az előírt feladatot, kitartja a hivatalos órákat pontosan; a törvénynek ezzel eleget tett. Aki azonban nemcsak az előírt szabályokra gondol, hanem a hivatal *hivatásnak* tekinti, embertársainak az ügyét szíven hordozza, s mindent megtesz, ami tőle telhető egy magasabb, nemesebb cél érdekében: az erkölcsi magaslaton áll.

Vannak kivételes esetek, mikor a törvény ellentmond az erkölcsiségnek. Ilyen volt az a törvény, amely II. Rákóczi Ferencet, a nagy szabadsághóst hazaárulónak bélyegezte. Egy tisztultabb idő ezt a helyt nem álló megállapítást helyesbítette. A szovjet-rendszerben sok olyan törvényt hoznak, melyek a keresztény erkölccstannal ellentétben vannak. Az ily törvények sokáig nem állhatnak fenn. Csak az lehet állandó, ami erkölcsi alapon áll.

15. A művészet és az erkölcs.

A keresztény középkoron át a művészet is, éppen úgy, mint a tudomány az egyház ellenőrzése alatt állott. A tudománynak az volt a hivatása, hogy az egyházi tanokat, hittételeket igazolja (scholastica). A művészet is csak oly alkotásokat hozhatott napfényre, melyek az egyház céljainak és szempontjainak megfeleltek. Az újkorban a szellem egészen felszabadult az egyház gyámkodása alól, a művészet is önálló szellemi irányzat lett, amely önállóan állapítja meg a maga céljait és eszközeit. A művészet önállósága oda fejlődött, hogy sokszor nemcsak közömbös az erkölcsi kérdésekkel, hanem azokkal ellentétben áll. A moralisták mindenkor szemrehányással illetik a kifogásolt művészetet. Nem akarnak semmit sem megengedni a művészetben, ami az erkölcsökkel ellenkezik. Már Plato is,

aki a költőt könnyű, szárnyas és szent lénynek nevezte, eszményi köztársaságából száműzte a művészetet, mert attól félt, hogy a művészet megrontja a közerkölcsöket. A művészet pedig azzal védekezik, hogy nála nem a tartalom a fontos, hanem a forma. Szerinte nincsen erkölcsös, vagy erkölcstelen művészet, hanem csak művészet. Ami a művészetben nem jó, az nem is művészet. A művészet csak önmagáért van. Szerintük semmi köze az erkölcsiséghez. (Wilde O.).

Ez a vita régóta folyik s talán nem is lesz vége még sokáig. A mi álláspontunk a következő: a művészet éppen úgy önálló jelenség, mint a tudomány, vallás vagy erkölcs. Nemcsak önmagáért van, hanem, mint minden szellemi jelenség az *emberért*. A művészetnek tárgya minden lehet, ami ezen a világon van. A művészet az érzelmek húrjain játszik, az emberi fájdalmak, szenvedélyek, vágyak és remények végtelen nagy birodalmában mozog, Tárgyára néze legközelebb áll a valláshoz, mert a vallásban is az érzelmek játszák a főszerepet. A művészet alkotásai igen szívesen dolgozzák fel a bűn és lelkiismeretfurdalás szomorú tényét. Ha a művészetet csak a szigorúan vett erkölcsi elvek bemutatására szorítanók, az emberi szellemet végtelenül megkárosítanók. Az erkölcstelenség nem abban van, ha valamely bűnt feldolgoz egy költő, vagy képzőművész, hanem abban, hogy miképpen dolgozta fel. Ha a bűnt feldicséri, az ember nemes törekvéseit, a szent dolgokat kigúnyolja és nevetségessé teszi, ha az erkölcsi magatartást léhán gúny tárgyává teszi, akkor erkölcstelen a munka, de nem is művészet. Elkezdve Homérosztól folytatva a nagy görög tragédiákon és Shakespearen át egészen Dosztojevszkiig, rengeteg bűnt dolgozott fel a különböző művészet, de ezekben a bűn mindig elveszi a büntetést. Az igazi művészet tehát nem ellenkezik az erkölcstannal, noha lényege és célja egészen más. A *szép* nem jöhet végeredményben ellentétbe a *jóval*, mint a hit nincs ellentétben a tudással.

Az alkalmazott művészet kitűnő szolgálatot tehet a valóságosságnak és erkölcsiségnek. A keresztény egyház fejlődésében az alkalmazott művészetnek nagy szerepe van. Az igaz művészet tehát az emberiség magasabbrendű céljait szolgálja.

16. Az erény és boldogság. Isteni igazságszolgálat.

A nyugodt derűlátó életszemlélet szerint a jókat, munkásokat, becsületeseket siker, öröm, boldogság és közbecsülés veszi körül; a gonoszok, henyék, istentelenek még ebben a földi életben elveszik büntetésüket valami módon. A mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy ez az óhajtott igazság nem mindig érvényesül. Gyakran látjuk azt, hogy a jók, igazak és becsületesek ezer sebtől vérzenek, a gonoszoknak pedig jól megy dolguk, jóllétben, hatalomban, vagyonban dúsok. Amint Lampérth Géza mondja egyik elkeseredett hangú költeményében:

A békés jóság gyöngeség itt,
Kaján fölényel annak nézik,
Félrelökik, vagy marják, tépik,
Lelken döfik és szíven vérzik,
Elgáncsolják a cél előtt,
Lármás, izgága törtető,
Ha göggel nem hivalkodik:
»Világtól elmaradt«
Ki becsülettel dolgozik,
Jutalma éhfalat.
Ki olajágot tart kezében:
Bunkóval leverik.
Ki hittel néz Isten egére,
A sárba keverik.
Aki vésszel bátran szembefordul:
Azt hátba támadják orvul.
És elterül és elmerül
A jó, a hű, az igaz,
S röhögve fölébe kerül
Az orv, a hazug, a gaz.

A költemény nem túloz; a teljes igazságot mondja. De ha a világ csupa fény és derű volna, erkölcsstanra nem volna szükség. Ha a jók becsületes munkáját mindenkor siker és boldogság követné, az erényes munka jól megfizetett foglalkozás lenne. Az erkölcsnek az a természete, hogy a nehéz próbákat kiállja. A magyar erény szó az erő szóból származik. (Brassai.) A közmondás szerint teher alatt nő a pálma. Ha megpróbáltatás nincs, erény se lehetne. Ezért az életküzdelmében az embernek testileg és lelkileg oly erősnek kell lennie, hogy igazsága tudatában el tudja viselni a szerencsétlenséget és méltatlanságot. Az erényes embernek tudnia kell, hogyha a ma félreismeri, a holnap elégtételt ad s ha a holnap nem ad elégtételt, meg-

adja az utókor, de mindenesetre az igazságos Isten. Görgei Arthurt, a magyar szabadságharc fővezérét az elkeseredett magyar nemzet árulónak bélyegezte sokáig. Élete alkonyán azonban tisztázódott a tény. Csak a félreértés és a nemzeti elkeseredés tette árulóvá, különben a magyar szabadságharcnak egyik legnagyobb hőse volt s mint hadvezér is a legnagyobbak közé tartozott.

Az embert nemcsak embertársai részéről érheti bánatalom, hanem az életnek, a természetnek véletlen fordulatai következtében is nagy csapások, károk és szerencsétlenségek állhatnak elő. Pl. földrengés, árvíz, jégverés és pusztító tűzvész, a nagy háborúk és a politikai változások következtében sok szorgalmas és becsületes ember lehet földönfutó, vagy legalább is vagyonbukott.

Az emberi társadalom javulásával, fejlődésével a véletlen szerencsétlenségek kevesebbek lesznek. Lassanként létrejönnek azok az intézmények, melyekről az emberbarátok már régóta ábrándoznak s melyeknek a segítségével az emberi fájdalmakon és szerencsétlenségeken segíteni lehet, ha nem is lehet azokat teljesen megakadályozni. Az elemi csapásokból származó károkat a biztosító társaságok megtérítik, ha a tulajdonos arról előre gondoskodott; a tudomány sok jó útmutatást ad arra nézve, hogy egyéni és társadalmi szerencsétlenségeinket kevesbíthessük.

Az élettapasztalat azt mutatja, hogy a boldogság elsősorban magában a lélekben van. A külső körülmények csak másodsorban hatnak rája. Egészséges, erős lélek nagy csapásokat is elbír; a kicsi, törpe lélek minden szerencsétlenség érintésére összeroppanhat. A méltatlan üldözések, véletlen szerencsétlenségek sok szenvedést okozhatnak az erényes embernek is, de a bűnös ember sohasem lehet boldog még a legszerencsésebbnek látszó körülmények között sem. Végeredményben mégis csak az erényes ember lehet boldog. Az erény a boldogságnak nélkülözhetetlen feltétele. Ha azonban az embernek a földön erényes, becsületes élete mellett is szenvedést, méltatlanságot kellene elviselnie, a vallás vigasza megnyugtatja az embert: „Van bíró az eget felett”. Az örök élet és az isteni igazságszolgáltatásba vetett hit az embert minden körülmények között megtartja az igazság és erény mellett. Ez a hit, kitartás és erény már maga a boldogság.

17. A lelkiismeret.

Azt a tevékenységet, melynek segítségével az ember erkölcsi ítéleteket alkot és az erkölcsöt az erkölcstelentől megkülönbözteti, *erkölcsi öntudatnak* vagy *lelkiismeretnek* (Dr. Varga Béla) nevezzük.

A lelkiismeret magyarázatára nézve a következő irányokat különböztetjük meg: 1. *A metafizikai vagy teológiai irányt*, mely a lelkiismeretet Isten szavának mondja. Hugo Viktor *Kainja* erdőn, mezőn való bújdosásában az égen egy nyitott szemet lát, hangokat hall, melyek számon kérik a testvérén elkövetett gyilkos tettét. 2. *Az erkölcstani vagy lélektani irányt*, amely a lelkiismeretet vagy az értelemben (intellectualismus), vagy az érzésben (sensualismus) keresi, fenntartva azt, hogy a lelkiismeret az a tehetség, amelynek segítségével a jót a gonosztól meg tudja különböztetni. Az elsónél az értelem végzi el a munkát, a másodiknál pedig az érzelem. Az elsónél a logikus bírálat állapítja meg, hogy az előttünk álló cselekedet jó-e vagy rossz, a másiknál az érzelem tisztasága. Mindkettőnél nagy műveltségre van szükség, hogy helyes ítélet jöhessen létre. Az érzelem szerepére irányadó Br. Eötvös Józsefnek eme mondása: „*Ne higj soha annak a gondolatnak, melynek a szív ellene mond*“. A nem nemes, alacsonyabbrendű tettől a szív mindig irtózik, még ha az pillanatnyilag hasznosnak látszik is. 3. *Az empirikus, vagy szociológiai irány* a lelkiismeretet a célszerű társadalmi együttélés eredményének mondja. Azt hiszi, hogy lelkiismeret csak annyiban van, amennyiben számot tartunk a környezetünk, a közönség véleményére. E szerint a társadalomtól nyerendő köztisztelet, vagy megvetés hozza létre a lelkiismeretet. A *szociálista* irányzat pedig a lelkiismeretet a hatalom befolyására vezeti vissza. (Menger). Az ember attól fél, hogy az uralkodó hatalom megbünteti; itt az az erkölcsös, ami a hatalom szempontjaival megegyezik. A két utóbbit hibás alapon járónak tekintjük, mert ami kellemetlen, az nem okvetlen lelkiismeretfurdalás; lelkiismeret meg van akkor is, amikor embertársainktól nem félünk, mikor a hatalom nem üldöz bennünket. A lelkiismeret nem valami külső kényszer, hanem az emberi léleknek benső sajátsága. Dosztojevszki világhírű regényében: *A bűn és bűnhődés*-ben Raszkolnikov egy rablógyilkosságot úgy hajt végre, hogy senki sem tudja, a körülmények olyanok, hogy könnyen megszabadulhatott volna a törvény üldözésétől. Mégsem tudja a jól elrejtett rablott kincset értékesíteni és fölhasználni a maga cél-

jaira, pedig végtelen nagy nyomorban van. Végül magát föl-jelenti a rendőrbírónak, mert nem tudja elviselni cselekedetének súlyos voltát. A lelkiismeretnél a léleknek nemcsak az értelmi vagy érzelmi része lép működésbe, hanem a lélek teljessége, azok a még csak sejtett, de a tudomány által még nem tisztázott erők, melyek a tudatalatti néven vannak forgalomban. A környezet föltétlenül befolyással van az emberre; egy tisztességes, erkölcsi társadalom neveli tagjaiban az erkölcs színvonalát, de a lelkiismeret a társadalomtól függetlenül is munkál az emberben.

A lelkiismeret a tett elkövetése előtt, mint bíráló képesség jelenik meg. Ha a helyes bírálatot jó cselekedet követi, a cselekvőben megnyugvás és kellemes érzet keletkezik. Ha a bírálat nem volt helyes, vagy a cselekedet erkölcsi mérlegelés nélkül jött létre és káros következményeket, másoknak fájdalmat okozott, a lelkiismeretfurdalás kellemetlen ténye következik be. A lelkiismeretfurdalást nagyszerűen rajzolja Shakespeare több világhírű tragédiájában, különösen III. Richardban és Hamletben. Kíválóan rajzolták meg a lelkiismeretfurdalást a görög drámaírók: Sofokles, Euripides és Aischylos.

A lelkiismeret lehet biztos vagy kétes. Ha biztos, sugallatát követnünk kell, ha egyelőre nehézségekbe ütközik is. Ha kétes, komolyan utánna kell járnunk a tényeknek és meggyőződést kell szereznünk arról, hogy mi a helyes.

A lelkiismeret betegségei: a *tág* és *aggályos* lelkiismeret. Előbbi semmit sem vesz komolyan, mindent lekicsinyel. A nagy bűnöket kicsiny, jelentéktelen dolgoknak tartja, a kicsinyeket számba sem veszi. Az aggályos lelkiismeret pedig kicsiny dolgoknak is nagy fontosságot tulajdonít; soha sincsen megelégedve magával, folyton gyötri önmagát, míg végre aggályainak áldozatául esve, soha sincs egyetlen nyugodt perce.

A lelkiismeretet fejleszteni lehet. Előnyösen hat a lelkiismeret fejlesztésére a vallásosság, amelynek minden más szellemi jelenségtől különböző vonása az, hogy az embernek önmagát, cselekedeteit vizsgálat és bírálat tárgyává kell tennie; a tisztességes munka, az erkölcsi alapon álló, becsületes emberek társasága, a nagy jellemek életének és munkásságának komoly tanulmányozása mind helyes irányba fejleszti a lelkiismeretet. Másfelől a léha, üreslelkű emberek társaságának elkerülése, az időnek valamely nemes célra való fölhasználása, a komoly értelmi és érzelmi nevelés szükséges lelkiismeretünk fejlesztéséhez.

18. A szabad akarat.

Az állat ösztöneinek él; azt teszi csupán, ami a létfenntartásához szükséges. A lovat, majmot, szajkót, medvét stb. meg lehet tanítani bizonyos ügyességekre, de ezek az ügyességek csak gépiesek, nem az állatok természetéből folyók, állandóan szükség van az idomító közreműködésére.

Az ember azzal emelkedett az állatok fölé, hogy okos értelemmel, lelkiismerettel és szabad akaráttal van felruházva. A szabad akarat feltételezi minden esetben az okos, megfontoló értelmet és lelkiismeretet, mert a szabadság mindenkor erkölcsi magaslatok felé tör. Szabad akaratról csak erkölcsi lényekkel kapcsolatban beszélhetünk.

A bölcseletben van egy irány, amely tagadja az akarat szabadságát (determinismus). Eszerint az ember a külső körülmények és belső lelki adottságok meghatározó befolyása alatt cselekszik. Miként az eldobott kő oda esik, ahova a lendítő erő és a föld vonzó ereje következtében esnie kell, az ember sem tehet másképen, mint ahogy cselekszik. (Spinoza.)

A más irány pedig azt mondja, hogy az ember szabadon cselekszik, azaz módja és lehetősége van arra, hogy a jó és a rossz között válasszon. Az ember nincsen légüres térben, hogy semmi akadállyal se találkozék s képességei is korlátoltak. Azonban a szabad akarat nem abban áll, hogy az ember mindent véghez vihet, amit csak óhajt. A történelem nagy küzdelmeiben azt látjuk, hogy minden hadvezér a győzelem hitével és a győzelem akaratával ment a háborúba, de a dolog természeténél fogva csak az egyik győzhetett, a másiknak le kellett győznie. Az akarat, a vágy és kívánság meg a siker nem egy és ugyanaz. Az akarat szabadsága kérdésénél csupán arról van szó, hogy az ember a jó és rossz között választhat. Az akarat még nem siker, nem eredmény, de a sikernek mindig a kitartó akarat a föltétele.

Az erkölcsi felelősségnek alap- és nélkülözhetetlen feltétele a szabad akarat. Ha az embernek nem állana módjában a jó és rossz között való választás, akkor nem volna jó és rossz ember, jó és rossz cselekedet, akkor senkinek sem volna joga, hogy mások fölött ítéletet mondjon. Az emberi méltóság és az erkölcsi felelősségérzet az akarat szabadságával szoros összefüggésben van.

19. Az erkölcsstan tárgyalása, felosztása.

A tekintélyelv alapján álló egyházak az erkölcsstant külön tárgyalják ugyan, de tagadják az erkölcsstan önállóságát, az erkölcsstant ma is a vallás szolgáló leányának tekintik, mint Verulamii Beacon Ferenc tette az új kor hajnalán. E szerint egyetemés erkölcsstanról nem beszélhetünk, hanem a különböző keresztény felekezetek erkölcsstanáról. Ilyen értelemben van róm. kath., luth., ref., gör. kel. stb. erkölcsstan. Mindenik hitfelekezet a maga sajátos hitelvei alapján dolgozza ki az erkölcsstanát s ennek folytán könnyű megkülönböztetni a filozófiai erkölcsstantól.

Másképpen áll a helyzet az unitáriusoknál. Az unitárius ember a vallást és az erkölcsöt is külön, önálló jelenségnek tekinti. Tehát van külön, önálló erkölcsstan is. Az a kérdés merül föl, hogy nem adták-e föl ezzel a keresztény erkölcsstant és nem csatlakoztak-e a filozófiai erkölcsstanhoz? Ha az erkölcsstant tisztán, mint bölcséleti kérdést tárgyaljuk, akkor valóban a filozófiai erkölcsstanhoz csatlakozunk. Ha azonban az erkölcsstant úgy tárgyaljuk, mint a mindennapi élet útmutatóját, ha a keresztény vallással, a ker. vallás eszményeivel és hit elveivel összekapcsolva tárgyaljuk, ha a keresztény ember lelki magatartását fejtjük ki benne, akkor tényleg keresztény erkölcsstan áll előttünk.

Az unitárius vallás kiválóan alkalmas arra, hogy vele kapcsolatosan egy fenkölt erkölcsstan létesülhessen. A mi vallásunknak fő elvei: a szerető és igazságos Isten, az ember szabadsága és tökéletesség eszméje, valamint a módszere: az ész használata, a szabad vizsgálódás elve mintegy magukkal hozzák azt, hogy ezen az alapon létesítsük az igazi keresztény erkölcsstant.

Az erkölcsstan kiválóan társadalmi tudomány. Minthogy az emberről, az ember cselekedeteiről van szó benne, egyéni szempontjai is vannak, noha az embert nem lehet kivenni az emberiség egy csoportjából, a társadalomból. Először tehát az egyénnel (I. r.), azután a társadalom különböző alakulataival (II. r.) és végül az állatvilággal és a nagy természettel kapcsolatos kérdésekkel (III. r.) foglalkozzunk.